

**ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ/ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ  
ԲՆԱԳԱԽԱՌՆԵՐՈՒ, ԻԻՐԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ,  
ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆ, ՅԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐՈՒ,  
ԲԱՅԹՈՂՈՒՄՆԵՐՈՒ, ՄԱՐՏԱՀՐԱԷՐՆԵՐՈՒ,  
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՔԱՐՏԵՍԻՆ  
ՎՐԱՅ ՏԵՂԻ ՀԱՐՑԵՐ**

*Հայկազեան հայագիտական հանդէսի 42րդ հատորի երկրորդ գիրքով, խմբագրութիւնս նախաձեռնեց նոր ամսագրութի մը, որով Հանդէսի իւրաքանչիւր հատորի երկրորդ գիրք սկսի հայագիտութիւնը շահագրգռող այժմեական նիւթի մը շուրջ հայագիտութեան վաստակաւոր մշակներու ուղղուած հարց-պատասխաններով: Ստորեւ կը ներկայացնենք պատմութեան դոկտորներ Գայիանէ Մախմուրեանի, Վահրամ Շէմմասեանի, Խաչատուր Ստեփանեանի եւ Սիմոն Փայասլեանի տեսակէտերը՝ հայ պատմագրութեան եւ պատմագիտութեան մասին – Խ.:*

***Ա. հարցում.- Ինչպէ՞ս կը բնորոշէք հայ պատմագիտութեան առաքելութիւնն ու յառաջադրանքները:***

**Գայիանէ Մախմուրեան.-** Կարծում եմ, պատմագրութիւնը որպէս գիտութիւն պէտք է ուսումնասիրի եւ վերլուծի հեռաւոր, նաեւ շատ թարմ անցեալը իր ժողովրդին աւելի ուժեղ ու տեղեակ դարձնելու համար: Իւրաքանչիւր ազգ ու պետութիւն ընտրութիւն է կատարում պատմական բազմաթիւ փաստերից՝ ընտրելով օգտակարը: Այսինքն՝ ողջ փորձից ընտրում է այն, ինչ յարգանք է առաջացնում իր հասարակութեան հանդէպ, որով ինքն աւելի հրապուրիչ է դառնում ու քիչ սխալներ կատարող: Նկարագրելով անցեալը մենք ստեղծում ենք այսօրուայ ժողովրդի կերպարն եւ այդ կերպարը ազդելու է նրա ապագայ գործունէութեան վրայ:

Ուրեմն պատմագրութիւնը ունի բուն գիտական, ազգապահպան ու զուտ քաղաքական նշանակութիւն: Այդ բոլոր ճիւղերն էլ բարդ են: Գիտութիւնը պահանջում է ոչ միայն նկարագրել անցեալին, այլեւ վերլուծել, համադրել ու համեմատել Հայաստանում տեղի ունեցածը՝ մօտ հարեւանների եւ առաջատար տէրութիւնների նուաճումների հետ: Հետեւաբար՝ հարկաւոր է հին եւ արդի լեզուների իմացութիւն, լաւ աղբիւրագիտական գիտութիւն:

Հայ պատմագրութիւնը պէտք է ձեւաւորի հայերի միասնութիւնը, իւրաքանչիւրին հասցնելով իր ժողովրդի անթիւ եւ աննման նուաճումները՝ լինի դա հին ժամանակաշրջանի հզօր տէրութիւնը, վաղ միջնադարի փիլիսոփայական, պատմական ու գրական երկերը, միջնադարեան պետութիւնների ռազ-

մապաշտպանական գործունեությունն ու ճարտարապետությունը, ուշ միջնադարի օրէնսդրությունն եւ առեւտուրը կամ նորագոյն փուլի ազատագրական պայքարն ու կերտած հանրապետությունը: Իւրաքանչիւր հայ պէտք է տիրապետի եւ հետեւաբար հպարտ լինի իր ազգի շքեղ ու բացառիկ նուաճումներով:

Միաժամանակ մենք կանգնած ենք դառն անհրաժեշտութեան առաջ. հասկանալ՝ այդ ինչու՞ մեր լայնարձակ ու մարդաշատ Հայաստանը վերածուեց փոքրիկ մի երկրի, որն անընդհատ նուազում է իր չափերով: Մեծ Եղեռնի իրականացնողը պէտք է խիստ կշտամբուի եւ դատապարտուի, իսկ Մեծ Ոճիրի զոհը բնաւ նրա մեղաւորը չէ: Սա հասկանալի է, թէեւ մեր թշնամիները յաճախ են նենգափոխում զոհի եւ մեղաւորի դերերը: Յամենայնդէպս՝ հայ պատմաբանին անհրաժեշտ է վերլուծել մե՛ր իսկ բացթողումներն ու չօգտագործուած հնարաւորութիւնները: Արդեօ՞ք դատապարտուած էինք եւ ենք բազմաթիւ նուաճողների ներկայութեան հետեւանքով: Հեռաւոր-մօտ անցեալն ու այժմէական վիճակն ուսումնասիրելիս կարող ենք մեծ օգուտ բերել մեր պետութեանն ու հասարակութեանը: Մանաւնդ եթէ չփաթաթենք մեր երիտասարդութեանը միայն հին ու ոչ-այդքան յաջող դուրս եկած միջոցները:

**Վահրամ Շէմմասեան.** - Հայ պատմագրութեան առաքելութիւնն է ուսումնասիրել, գիտնալ, սորվիլ եւ մասնագէտնելու ու հանրութեան մատչելի դարձնել հին ու արդի ժամանակներուն առկայ ամէն բան (ինչպէս՝ պատմութիւն, լեզու, մշակոյթ եւն.) որ բնականօրէն կապ ունի հայութեան հետ: Իսկ Յառաջադրանքն է՝ գործնականութիւնը: Ասյինքն՝ անոր կիրառելիութիւնը:

Ուսումնասիրութիւնները՝ յօդուածի կամ գիրքի կամ այլ ձեւաչափով, պէտք է ժողովուրդին ուղղուին: Այլ խօսքով, պէտք է մտածել «արուեստը արուեստին եւ արուեստը ժողովուրդին ծառայութեան համար» սկզբունքով: Այս երկուքը կրնան գործադրուիլ համատեղ: Պատմագիտական նիւթը ժողովուրդին համար պէտք է ունենայ դաստիարակչական բնոյթ, դուրս գայ փղոսկրեայ աշտարակներէն առանց որակի անկումին: Եթէ ժողովուրդին օգտակար չէ՝ պատմագրութիւնը իր նպատակին միայն մասամբ ծառայած կ'ըլլայ: Հայ պատմագրութիւնը պէտք է ծառայէ հրատարակութիւններու միջոցով, ինչպէս նաեւ բեմերէն եւ խորհրդաժողովներու առեւն բարձրաձայնուած մտահոգութիւններու գիտական արծարծումին, գործադրումին, արտացոլացնել արձանագրուած խօսոյթը: Հայ պատմագրութիւնը սակայն մասնակի կ'արտացոլացնէ այս բոլորը:

**Խաչատուր Ստեփանեան.** - Համաշխարհային եւ տարածաշրջանային փոփոխութիւնների, քաղաքակրթական խմորումների եւ փոխակերպումների մեր ժամանակներում հայ պատմագրութեանն լուրջ առաքելութիւն է վերապահուած: Այդ առաքելութիւնը պայմանաւորուած է ոչ միայն հայ մարդու, հայկական հասարակութեան, հայկական պետականութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան գիտական հետաքրքրութիւն ներկայացնող շարժառիթներով, այլեւ մեր օրերում հայ ժողովրդի եւ հայկական պետականութեան առջեւ ծառացած մարտահրաւերներին դիմագրաւելու անհրաժեշտութեամբ: Հայ պատ-

մագրութիւնը այս տրամաբանութեան մէջ պէտք է մեր անցեալն այնպիսի գաղափարական հիմնաւորումներով մատուցի հայ հասարակութեանն ու հայ սերունդներին, որ պետականութեան կայացման եւ հզօրացման, Սփիւռքում հայապահպանութեան գործընթացում որեւէ երկմտանք չլինի մեր աներկբայեւի ճշմարտացիութեան մէջ: Հայ մարդուն որեւէ տարակուսանք չպէտք է լինի իր հայրենիքի միակ եւ իրական տէրը լինելու համոզման մէջ: Իսկ այդ համոզման գաղափարաբանական հիմնաւորումը տալու է հայ պատմագրութիւնը: Հայ պատմաբանները պէտք է իրենց առջեւ խնդիր առաջադրեն աշխարհին աւելի պատշաճ ներկայացնելու հայ պատմական անցեալը, համաշխարհային պատմութեան մէջ հայ ժողովրդի ունեցած մեծ ներդրումը եւ, միաժամանակ, պէտք է կանխել մեր պատմութիւնը կեղծելու եւ խեղաթիւրելու օտար փորձերը:

**Simon Payaslian.**– The concept of “mission” in the context of historiography must be viewed with a certain degree of skepticism. “Mission” implies an ideologically, theoretically and empirically pre-molded archetypical paradigm designed for the propagation of a clearly defined, specific objective. Usually, mission-oriented histories are found in nationalistic or patriotic historical narratives—for example, commonly found for didactic, pedagogical purposes in textbooks which seek to instill loyalty in citizens, to mobilize public support for a national cause, and so forth. There are several problems with this “mission” model of writing history, the most obvious being that such an approach is predicated upon an ideological uniformity, and conformity, that shapes the theoretical parameters of the historical narrative in both temporal and spatial perspectives.

One question that immediately comes to mind inevitably is whether it is necessary or desirable to develop a certain uniformity in national historical narratives. Rather than think in terms of “missions,” I espouse historiographical pluralism and prefer to think in terms of perspectives. While to some extent it is possible and desirable to develop consensus in the scholarly community on certain issues, the advancement of Armenian historiography requires scholarly imagination and creativity. Contending theories, approaches, and interpretations would signify a healthy, dynamic field, encouraging a cultural environment conducive to creative thought and cultivation of the scholar’s imagination. Nina G. Garsoian’s *The Paulician Heresy* comes to mind as an excellent example of creativity in forming an original research project.

Historians are interpreters of events and personalities and offer diagnosis of the health and wealth of the nation. The historian writes the record of national and personal accomplishments, record of cultural advances, of successful and failed governments, as in the case of the monumental works by Nikoghayos Adonts (*Armenia in the Period of Justinian*) and Richard G. Hovannisian (*The Republic of Armenia*, four volumes). There is an urgent need to republish the massive eight volume *Hay Zhoghovrdi Patmutyun* [*History of the Armenian People*] but without the imposition of Soviet Marxist ideology. Nevertheless, there is an absence of contending perspectives on various issues in Armenian history.

**Բ. հարցում.- Ի՞նչ են հայ պատմագրություն.- ա) գլխավոր բնագավառները, բ) իրայապկությունները, գ) բացթողումները:**

**Գ.Մ.-** Մենք ունենք հայագիտության գլխավոր բնագավառների բաժանումն, որը, կարծես, չի հակասում աշխարհում ընդունումը դասակարգմանը: Միայն ցանկալի է յստակեցնել՝ արդեօ՞ք մուտք ենք գործել նոր ժամանակաշրջան՝ նրան յատուկ գործարաններով, երկաթուղիներով, Անգլիայի կամ Նիդեռլանդների հետ միաժամանակ: Բացի դրանից, մեզ հարկավոր է շատ անելի մեծ ուշադրություն դարձնել հին ու միջնադարի հատուածներին, որոնք մանրակրկիտ եւ աշխատատար վարժանք են պահանջում՝ աղբյուրագիտութեամբ ու լեզուներով հանդերձ: Ուստի, մեր շեշտադրումն է՝ հին պատմութիւնն ու Մեծ Հայքը՝ ռազմաքաղաքական ու տնտեսական թեմաներով: Ողջ միջնադարը՝ յատկապէս հայ-քիւզանդական ու հայ-պարսկական յարաբերութիւնները, Բագրատունիների եւ Կիլիկիոյ թագաւորութիւնները: Ուշ միջնադարից՝ հայ-հնդկական առեւտուրը ԺԶ.-ԺԸ. դարերում: ԺԹ.-ԻԱ. դարերի առնչութեամբ՝ անկասկած, Արեւմտեան Հայաստանի տնտեկասական կեանքը, մշակոյթն ու ազատագրական պայքարը: Մեծ Եղեռնը պահանջում է քաղաքական ու ընկերաբանական տեսութիւնների, նրա նոր դրսեւորումների կանխարգելման, այդ ոլորտում միջազգային համագործակցութեան ու ջարդերից պաշտպանութեան ձեւերի դասաւանդումը:

Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան փորձը պահանջում է անելի շատ վերլուծական, քան քարոզչական մօտեցում: Նոյնն է պահանջում նաեւ արդիական գործընթացների զննումը՝ մեր այսօրուայ հանրապետութեամբ ու նրա բազմաթիւ խնդիրներով հանդերձ:

Հաշուի առնելով մեր մեծաթիւ Սփիւքը, հայերէնի կողքին գրքերը հարկավոր է զանգուածաբար հրատարակել նաեւ օտար լեզուներով՝ մանաւանդ Հայաստանի պատմութեան համառօտ հատորները: Նրանք ոչ միայն ազգապահպան, այլեւ գովազդի դեր են կատարելու՝ Հայաստանի արտադրանքը օտար շուկաներում հաստատելու համար:

Ինչ վերաբերում է բացթողումներին՝ մեր աշխատութիւնները յաճախակի ունեն նկարագրական բնոյթ, իսկ հեղինակները քիչ են հետետում Հայաստանից դուրս հրապարակուող գրականութեանը: Սա առնչում է ոչ միայն կեղծարարութիւնների հետ, որոնք լիարժէք պատասխան չեն ստանում: Ցաւօք, սատարածում է նաեւ արդիական մեթոդաբանութեան, արտերկրի հեղինակների պատմաքաղաքական վերլուծութիւնների եւ նրանց ձեւակերպած օրինաչափութիւնների վրայ: Այդ իրողութիւնը նուազեցնում է մեր աշխատանքի որակը:

**Վ. Շ.-** Վերջին տարիներուն լուսարձակի տակ առնուած են մանաւանդ Միջին Արեւելքի, Եւրոպայի, Ամերիկաներու հայօճախներու պատմութիւնը, մինչ անդին քիչ են ուսումնասիրութիւնները Ափրիկէի, Հարաւ-արեւելեան Ասիոյ, Աւստրալիոյ հայօճախներուն մասին: Ասոնց քիչ ուշադրութիւն կը դարձուի: Կրնան այդ հայօճախները փոքր ըլլալ, բայց ասոնց հետքերով ալ պէտք է երթալ, որպէսզի համապատկեր մը ունենանք: Համապատկերային մօտեցումը

կ'օգնէ համատեղութեան, միացումի, միասնականութեան հարթակին, մտադրոյթին զարգացման: Ռուսաստանի հայօճախը Սփիւռքի ամէնամեծաթիւ հայօճախն է, որուն մասին ուսումնասիրութիւններուն քննական թէ որակական իմաստով շատ տեղեկացուած չենք – մանաւանդ՝ նախկին Սովետ. Միութեան տարածքէն դուրս գտնուող Սփիւռքս – թերեւս որովհետեւ ուսումնասիրութիւնները մեծ մասամբ ռուսերէն են, ուստի՝ գրեթէ անմատչելի արտասահմանին: Որոշապէս անտեղեակ ենք այդ հսկայ հայօճախին մասին: Հայ պատմագրութիւնը պէտք չէ երոպակեղրոն, միջինարեւելակեղրոն, ամերիկակեղրոն, ռուսաստանակեղրոն, հայաստանակեղրոն ըլլայ: Անոր տեսադաշտը պէտք է ընդգրկէ ամբողջ հայ տիեզերքը, իր անցեալով եւ ներկայով: Մատնանշելի է որ երոպական հայ պատմագրութիւնը աւելի կը զբաղի հին եւ միջնադարեան հայ պատմագրութեամբ, թէւ վերջին տասնամեակներուն առաւել ուշադրութեան նիւթ դարձած են Հայոց Յեղասպանութիւնը, Ժամանակակից հարցերը:

Բացթողումներու առումով տկար մնացած է հայ տան (իր լայն առումով) պատմագրութիւնը: Քիչ առաջ անդրադարձայ պատմագրութեան ժողովրդացման: Խոշոր բացթողում է հայ անհատին՝ իր ընտանիքին պատմութիւնը սահմանափակ գիտնալու փաստը: Հայ պատմագրութեան պարտականութիւնն է հայ անհատը կամրջել նոյնինքն իր ընտանիքին պատմութեան: Հայու իւրաքանչիւր տուն տարբեր տարողութեամբ թանգարան է իր հին լուսանկարներով, դպրոցական վկայականներով, նամակներով, ձեռագիր յուշերով, այլազան փաստաթուղթերով, ընտանեկան բանաւոր պատմութեամբ, ծայներիզներով եւն., որոնցմէ շատեր ձեղնայարկը նետուած կը բորբոսին, իսկ երբ տան երէցները կը մեռնին, ձեղնայարկի այդ նիւթերէն շատերը կը թափփին: Թերեւս՝ աւելի ուշադիր ենք հայերէն գիրքերուն, որոնցմէ հարիւրաւոր օրինակներ տպուած են եւ հաւանական է որ արդէն իսկ անոնցմէ նմուշներ կը գտնուին հայկական կեդրոնական գրադարաններու մէջ: Բայց ընտանեկան լուսանկարները եւ վերոյիշեալ ընտանեկան արխիւային նիւթերը յատուկ են, երկրորդ օրինակ չկայ, ուստի եւ անոնց կորուստը շատ բան կը պակսեցնէ թէ՛ տուեալ ընտանիքին պատմութենէն եւ թէ՛ ընդահներապէս հայ ընտանիքի պատմութեան համապատկերէն: Հայ պատմագրութիւնը պէտք է ձգտի հայ տունը ապրող, կենդանի թանգարանի վերածել, այլապէս նոր սերունդը կ'անգիտանայ իր իսկ անցեալը, որ նաեւ ներկան է, իր ինքնութիւնն է, իր գերդաստանին, նոյնինքն իր շարունակականութիւնն է: Այս արթնացումը, այս գիտակցումը հայ պատմագրութեան դերի եւ առաքելութեան խոշոր բացթողում է: Սովորութիւն էր, իւրաքանչիւր ընտանիք իր Աստուածունչի վերջին էջերուն կ'արձանագրէր ընտանիքի կազմութեան եւ ծաղկման անկիւնադարձային թուականները (պսակ, ծնունդ-մկրտութիւն, մահ եւն.), որոնցմով կարելի է կազմել ընտանիքին պատմութեան հիմնագիծերէն միջանին: Հայ պատմագրութեան յառաջադրանք է հայ ընտանիքին մտադրոյթին մէջ հայ պատմագրութեան անհասանելիութիւնը, անմատչելիութիւնը նուագազոյնի հասցնելը: Ժողովրդացման այս ծիրին մէջ պէտք է դիտել Library of Congressի ներկայացուցած հայերէնի տառադարձութեան աւանդական համակարգը, որ

ըստիս կարիքն ունի պարզացման, թէեւ միջնադարագէտները կրնան գոհ ըլլալ այդ համակարգէն:

**Խ.Ս.** - Հայ պատմագրութեան առաջնային բնագաւառներից մէկը հայ ժողովրդի ծագման եւ կազմաւորման հարցն է: Յայտնի է, որ մինչեւ ԺԹ. դարը հիմնականում գերիշխել է Մովսէս Խորենացու *Պատմութիւն հայոցի* «Ծննդաբանութիւն հայոց մեծաց» բաժնում հնչած տեսակէտը: Սակայն ԺԹ.-ԻԱ. դարերում հայ ժողովրդի ծագման եւ կազմաւորման հարցերով զբաղուած եւ զբաղուող հայ եւ օտարազգի գիտնականները առաջադրել են տարբեր, երբեմն հակասական տեսակէտեր ու տեսութիւններ: Հարցն առ այսօր վերջնական լուծում չի ստացել յատկապէս նշուած հակասականութեան պատճառներով: Մի խումբ գիտնականների կողմից վիճարկելի է համարում յատկապէս Ուրարտու-Վանի կամ Արարատի թագաւորութեան խնդիրը: Սա մեծ բացթողում է: Անվիճելի է մի բան, հայերը բնիկներ են: Մեր կարծիքով յատկապէս անկախ պետականութեան շրջանում մենք պարտաւոր էինք լուծել եղած հակասութիւնները, չնայած որ դեռ ուշ չէ: Արարատեան թագաւորութեան շուրջ եղած հակասութիւնները պէտք է հարթել:

Հայ պատմագրութեան միւս կարեւոր բնագաւառը հայկական պետականութեան առաջացման եւ յետագայ ճակատագրի հարցն է: Խնդիրը բաւական այժմէական է այն առումով, որ թուրքական եւ դրան ձայնակցող ադրբեջանական պատմագրութիւնը, ոտնահարելով պատմական իրականութիւնը, անհիմն ճգնում է առհասարակ ժխտել հայկական պետականութեան գոյութիւնը: Պարզ է, որ հին ժամանակներից իվեր հայկական պետականութեան գոյութեան հարցը որեւէ կասկած չի յարուցում: Այստեղ մենք պարտաւոր ենք ոչ միայն արժանի հակահարուած տալ թուրքական եւ ադրբեջանական նպատակադրուած խեղաթիւրումներին, այլեւ շարունակել հազարամեակների պատմութիւն ունեցող մեր պետականութեան դեռեւս անյայտ ծալքերի ուսումնասիրութիւնը: Իսկ մեր հազարամեակների պետականութեան փորձի ուսումնասիրութիւնն այսօր կիրառական մեծ նշանակութիւն կարող է ունենալ:

Միւս կարեւոր բնագաւառը հայ ժողովրդի կեանքում մեծ դերակատարում ունեցած կրօնի եւ եկեղեցու պատմութեան ուսումնասիրութիւնն է: Հայ հեթանոսական կրօնը, քրիստոնէութեան ընդունումը, Վարդանանց պատերազմը, հաւատակից Բիւզանդիայի հետ ունեցած դաւանաբանական վեճերը, իսլամի հետ ունեցած առնչութիւնները, Հայ Եկեղեցու ներքին խնդիրները, առօրեայ կեանքում անհրաժեշտութիւն համարուող եկեղեցական կանոնները, կրթութեան, մշակոյթի, հասարակական մտքի բնագաւառում եկեղեցու դերը դեռ կարօտ են յետագայ ուսումնասիրութիւնների: Այս առումով պէտք է հաշուի առնել նաեւ այն, որ զարգացման բարձր մակարդակում գտուող խորհրդակից պատմագրութիւնը շատ քիչ է անդրադարձել եկեղեցու պատմութեանը:

Առանձին խնդիր է հայ մշակոյթի պատմութեան յետագայ առաւել համակողմանի ուսումնասիրութիւնը: Հայ ժողովուրդն օժտուած է այնպիսի մշակութային յատկանիշերով, որ իրաւամբ կարող է համաշխարհային մակարդակով յաւակնել մշակութաստեղծ ազգ կոչուելուն: Սկսած վաղնջական ժամանակներից Հայկական Լեռնաշխարհը հանդիսացել է քաղաքակրթութեան բնօր-

րան, իսկ այստեղ ձեւաւորուած հայ ժողովուրդը հազարամեակներ շարունակ զարկ է տուել քաղաքակրթութեան զարգացմանը: Դեռեւս ուսումնասիրման ենթակայ են ոչ միայն հայ հին, այլեւ միջնադարեան մշակոյթը:

Հայ պատմագիտութեան կարեւոր բնագաւառ պէտք է դիտարկել նաեւ հայ-վրացական յարաբերութիւնների պատմութեան յետագայ ուսումնասիրութիւնը: Հայ եւ վրացի ժողովուրդները հանգամանքների բերումով յայտնուել են թշնամաբար տրամադրուած թուրքական աշխարհի շրջափակման մէջ: Անժխտելի է, որ ընդդէմ թուրքական նուաճողականութեան հայ-վրացական առանցքն այլընտրանք չունի: Այս առումով կարեւոր է հայ-վրացական համագործակցութեան անցեալի փորձի յետագայ գիտական հետազոտութիւնը:

Չնայած այն հանգամանքին, որ հայ ազգային-ազատագրական շարժումների պատմութիւնը բաւական լայնօրէն ուսումնասիրուել է հայ պատմագրութեան կողմից, այդուհանդերձ ազատագրական շարժման պատճառների, ընթացքի, հետեւանքների, գաղափարախօսութեան, առանձին դրուագների մի շարք հարցեր դեռեւս հիմնաւոր հետազոտութեան կարիք ունեն:

Արդի հայ պատմագիտութեան խնդիր պէտք է դիտարկել նաեւ աւագ սերունդների թողած ժառանգութեան քննական ընկալումը: Մեծագոյն յարգանք դրսեւորելով աւագ սերնդի պատմաբանների հանդէպ՝ պէտք է հաշուի առնել նրանց գործունէութեան ժամանակաշրջանը եւ հարկ եղած դէպքում թէկուզ այդ դիտանկիւնից մօտենալ նրանց հետազոտութիւններին: Այս առումով մեծ ուշադրութիւն պէտք է դարձնել յատկապէս խորհրդահայ պատմագրութեանը: Օրինակ, ԽՍՀՄում անհատի պաշտամունքի տարիներին ստեղծուել են գրքեր, որոնք շարադրուել են փաստերի խեղաթիւրմամբ կամ թիւր մեկնաբանմամբ: Բացի այդ արգելուել էր որոշ թեմաների ուսումնասիրութիւնը: Միաժամանակ անհրաժեշտ է նաեւ տարբեր սերունդների պատմաբանների գիտական ժառանգութեան յաջորդական կապի ստեղծումը: Այս տեսակէտից կարեւոր է պատմագիտական տարբեր հայեցակարգերի եւ դպրոցների ուսումնասիրութիւնը, որոնք որեւէ ժամանակաշրջանում տիրապետող են եղել կամ ազդեցութիւն են ունեցել հայոց պատմութեան ուսումնասիրութեան ասպարէզում:

Հայ պատմագրութեան արդիական հիմնահարցերից է Հայոց Յեղասպանութեան ուսումնասիրութիւնը նոր մակարդակի հասցնելը: Չնայած այն հանգամանքին, որ հայ ժողովրդի ապրած ողբերգութեան փաստը որեւէ կասկած չի յարուցում, անհրաժեշտ է դրա պատճառների, ընթացքի եւ յատկապէս հետեւանքների յետագայ խորքային ուսումնասիրութիւնը: Պէտք է շարունակուեն այլ ժողովուրդների նմանատիպ ողբերգութիւնների հետ համեմատական ուսումնասիրութիւնները: Հասկանալի է, որ այս խնդիրն ունի ոչ միայն գիտական, այլեւ քաղաքական, հոգեբանական կարեւոր նշանակութիւն:

Հայոց անկախ պետականութեանը սատարելու առումով հայ պատմագիտական միտքը պէտք է շարունակի Առաջին հանրապետութեան պատմութեան խորքային ուսումնասիրութիւնը: Հայաստանի Առաջին հանրապետութեան դասերի ընկալումը եւ մատուցումը մեր պատմագրութեան առաջնահերթութիւններից պէտք է համարել:

Հայ պատմագրության առաջնահերթ խնդիրներից են նաեւ հայոց քաղաքական կողմնորոշման խնդրի ուսումնասիրութիւնը, Խորհրդային Հայաստանի պատմութեան նորովի ուսումնասիրութիւնը, Սփիւռքի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը, հայ հասարակական-քաղաքական մտքի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը:

Որպէս պատմական գիտութեան ուսմունք պէտք է խրախուսել նաեւ պատմաաշխարհագրական բնոյթի յետագայ հետազոտութիւններն ու պատմական քարտէզագրութեան զարգացումը:

**S.P.-** Clearly, there are numerous gaps in Armenian historiography; some gaps are quite obvious, others are revealed only as result of extensive archival research. I alluded to the absence of contending perspectives on specific issues in Armenian history. Examples abound and include, for instance, the absence of theoretical, analytical divergences in histories of the Armenian dynasties, contending theories regarding the history of the Armenian language, contending approaches to the modernization of Armenian culture.

Among numerous other gaps include the writing of Armenian history through gender lenses and examinations of socio-cultural issues, history of philosophy of science, and environmental issues, to name a few. In addition to the familiar approaches to Armenian history, studies are needed exploring psychological phenomena, political culture, literary and cultural imagination, and the Armenian national *mentalité*, the Armenian *Weltanschauung*.

Armenian historiography consists of numerous examples of great works which offer examples of the intellectual rigor, art, and skill in writing history. Among local or regional histories of specific cities include, for example, Ashot Melkonyan's *Erzerum* and Claude Mutaflan's *Le Royaume arménien de Cilicie*. Other works that have set high standards in Armenian historiography include, for example, Hakob Manandyan's contributions to economic historiography (eg, *The Trade and Cities of Armenia*). Such studies are required in the present historical context—for example, a history of Armenia's relations with the United Nations, with the IMF—a research agenda now facilitated by the availability of documents and scholarly publications in digitalized form.

**Գ. հարցում.- Ի՞նչ են հայ պատմագիտութեան արդի գիտական եւ թեքնիք մարտահրաւերները (փոխգործակցութիւն, մեթոտաբանութիւն, լեզու, աղբիւր, նիւթական...).**

**Գ.Մ.-** Արդի հայագիտութիւնը կանգ է արել բազմաթիւ մարտահրաւերների առաջ: Նրանցից առաջինը այն զանգուածային, մեր պատմութեան բոլոր հիմնական թեմաներն ընդգլոյ կեղծարարութիւնն է, որը պետական մակարդակով իրագործում է մեր բոլոր հակառակորդների կողմից: Այդ չարիքին հակադրելու համար հարկաւոր է մտածուած թարգմանական ու քարոզչական աշխատանք: Երեսուն տարի մեր պատմագրութիւնը աշխատել է բացառապէս ներքին շուկայի համար, թէւ արտաքին շուկան, պարզապէս դրսի աշխարհը

ոչ-պակաս կարետոր են: Մենք բոլորովին ուշադրություն չենք դարձրել համացանցին ու միայն վերջերս սկսեցինք նիւթեր եւ ամսագրեր տեղադրել այդտեղ: Այնինչ, համակարգչին վարժ լինելը ոչ միայն հեշտացնում է առօրեան, այլեւ վայրկեանապէս կապեր է ստեղծում Հայաստանից դուրս առկայ մասնագէտների հետ:

Իհարկէ, սա պահանջում է պատմաբաններին տրամադրուած գործիքակազմների էական շատացում եւ նրանց ծրագրերի թարմացում: Ընդհանուր առմամբ, մեզ համար սովորական պէտք է դառնան արտերկրի գիտնականների հետ մշտական շփումը համակարգչի միջոցով, նոյնանման խորհրդատուութիւններ, գիտաժողովներ, համատեղ յօդուածների կամ ժողովածուների հրատարակում, գուցէ ուսանողների, ուսուցիչների կամ զբօսաշրջավարների հետ հանդիպումներ: Չէի ասի, որ այդ ասպարէզը բոլորովին դատարկ է, բայց անելիքները շատ են:

Համակարգիչների աւելի արդիւնաւէտ կիրառումը վերաբերում է ոչ միայն գիտութեանը: Մեր հակառակորդները պարզունակ, գոեհիկ բայց լարուած կերպով ստեր են տարածում Վիկիպեդիայում, Եոթիութում, համացանցի այլ համակարգերում: Նշանակում է՝ ԳԱԱ հասարակագիտական իւրաքանչիւր հիմնարկ պէտք է առնուազն երկու աշխատակից յատկացնի՝ Վիկիպեդիայի նիւթերն լրացնելու համար: Ուրեմն պատմաբանները պէտք է պարբերաբար հանդիպեն լրագրողների հետ՝ նրանց տրամադրելով քարոզչական նշանակութեան փաստերն ու դրոյթները:

Իմ ներկայացրած քարոզչական խնդիրը պահանջում է լեզուների իմացութիւն: Լեզուների դրուածքը միշտ լուրջ էր ԳԱԱ աշխատակիցների համար՝ մեծ գիտնական Վիկտոր Համբարձումեանի տարիներից սկսած: Այո, անցեալ տասնամեակների ծանր ժամանակահատուածը լաւ չազդեց գիտութեան վրայ: Այնուամենայնիւ՝ հին լեզուներից մինչեւ արդիականները, այդ հարցը լուրջ ուշադրութիւն է պահանջում:

Նոյնն է վերաբերում աղբիւրներին՝ պեղումներից եւ Հայաստանից դուրս տեղակայուած արխիւներից սկսած: Աշխատելու համար հարկաւոր են միջոցներ՝ գործուղումներ եւ համապատասխան նիւթեր տուն բերելու համար: Այնուամենայնիւ, առաջին հերթին այդ միջոցները հարկաւոր են բարեյաջող սերնդափոխութեան համար: Երիտասարդները չեն կարող կատարել իրենց պարտականութիւններն առանց բաւարար փոխհատուցման: Այսօրուայ աշխատավարձով նրանց անհնարին է ընտանիք կազմել, երեխայ մեծացնել: Բայց աշխատակիցը կամ ասպիրանտը աշխատում է. նա պէտք է գործն անի ամէն օր, առնուազն ութը ժամ: Իդէպ, քանի որ դպիրը նաեւ ուսեալ մարդ էր նշանակում, արդեօ՞ք մեր ասպիրանտները չեն կարող դպիր անուանուել:

Իսկ գիտութիւնը որպէս ողջ տնտեսութեան էական մասը սիրողական չի լինում՝ բարձրակարգ մարզիկի նման պէտք է շարունակ գիրք կարդաս, գիտելիք իւրացնես: Ամբողջ աշխատանքային օրը: Հետեւաբար, գիտութեան առաջին խնդիրն է՝ բարելաւել երիտասարդների կենսամակարդակը: Առանց դրա ոչ մի սերնդափոխութիւն չի լինելու ու մենք պարզապէս վերանալու ենք՝ պատմաբան թէ ֆիզիկոս, իրաւագէտ, տարրաբան թէ կենսաբան:

**Վ.Ը.-** Գործակցության առումով, առաջին հերթին պետք է մատնանշել համահեղինակությամբ լոյս տեսնող գիրքերը, որոշ թեմայի մը նուիրում, կամ գիտաժողովի մը արդիւնք հանդիսացող նիւթերու հրատարակումը: Բայց ասոնք բաւարար չեն, պետք է աւելի՛ն ընել: Պէտք է մտածել տարբեր հայավայրերու մէջ նոյն նիւթին շուրջ ուսումնասիրութիւններու մասին:

Միւս կողմէն, կարելի է խնդիր սկսած է դառնալ օսմաներէնի չիմացութիւնը: Ասիկա կարելի է սկզբնաղբիւրներու ուսումնասիրման համար: Մեծ բացթողում է նաեւ նոր իրագործումներու եւ հրատարակութիւններու անձանօթութիւնը, չիրազեկումը, անոնց հանդէպ անտեղեկութիւնը: Յստակ է որ հայկական տիեզերքին մէջ բազմաթիւ պատմագիտական եւ ընդհանրապէս հայագիտական ուսումնասիրութիւններ կը կատարուին եւ կը հրատարակուին: Սակայն ուսումնասիրները մասնակիօրէն կ'իմանան ասոնց մասին: Այս առումով ալ հայագիտական ամբիոնները, հայագիտական ընկերակցութիւնները պարտին ուրիշ տարողութեամբ եւ յառաջադրանքներով գործակցիլ: Միւս խնդիրը գրախօսականներն են, որոնցմէ գէթ ոմանք չեն ծառայեր գիտական գրախօսականի նպատակին: Յաճախ կը հանդիպինք նաեւ խմբագրման ոչ-լուրջ մօտեցումներու: Լաւ պիտի ըլլար որ հատորը գրախօսուէր նիւթին քաջահմուտ մասնագէտի մը կողմէ, որ երբեմն ալ դիմէր ուրիշ մասնագէտներու օգնութեան:

Մեթոտաբանութեան առումով հարցը կ'առնչուի մանաւանդ աղբիւրներու եւ նիւթերու առկայութեան եւ համապատասխան օգտագործման: Դժբախտաբար, շատեր կ'օգտագործեն նիւթին վերաբերող առկայ եւ մատչելի ոչ-բոլոր արխիւներ եւ այլ սկզբնաղբիւրներ՝ կամայ թէ իրենցմէ անկախ պատճառներով: Կարելի է նիւթը քննարկել առաւելագոյն ելակէտերէ եւ երեսակներէ, ինչո՞ւ չէ նաեւ՝ ժամանակային առումով: Այլապէս ուսումնասիրութիւնը կը դառնայ միակողմանի, կը կորսնցնէ իր համապարփակութիւնը, չ'ունենար բազմակողմանիութիւն եւ համարժէք հաւասարակշռուած դատողութիւն:

Ինչ կը վերաբերի սերնդափոխութեան, ապա պետք է ըսել, թէ հայ պատմագէտներու նոր սերունդին թիւը քիչ է: Միւս կողմէն, կը ցցուի նաեւ նկարագրային գիծ մը, երբ դոկտորական պաշտպանած երիտասարդը յանկարծ ինքզինք կը նկատէ ամենագէտ եւ միակողմանի քննադատութեան թիրախ կը դարձնէ այս կամ այն: Գիտական քննադատութիւնը էական է, բայց ատիկա չի նշանակեր միայն բացասական կողմերը ներկայացնել ուսումնասիրութեան. անհրաժեշտ է մատնանշել ուսումնասիրութեան դրական կողմերը եւս:

**Խ.Ա.-** Նախ ընդունենք, որ ընդհանրապէս մարդասիրական գիտութիւնը եւ մասնաւորապէս պատմագիտութիւնը ամբողջ աշխարհում լաւ վիճակում չեն գտնուում, բայց հայ պատմագիտութեան պարագայում մարտահրաւերներն աւելի ընդգրկուն են ու խորքային:

Ասել, թէ՝ միջազգային համագործակցութեան առումով ոչինչ չի արւում, սխալ կը լինի: Յատկապէս որոշ բնագաւառներում՝ հնագիտութիւն, ցեղասպանութիւնների պատմութիւն, մշակոյթի պատմութիւն, բաւական լայն ծաւալի համագործակցութիւն կայ արտասահմանեան պատմաբանների հետ: Այլ բնագաւառներում նոյնպէս որոշակի մակարդակ կայ: Բայց հաշուի առնելով

արդի մարտահրաւերներն ու վերելում սահմանած առաքելութիւնը, մենք ուղղակի միջազգային համագործակցութիւնը որպէս գերակայ նպատակներից մէկը սահմանելու պարտաւորութիւն ունենք:

Թող ինձ ներեն իմ հայաստանցի գործընկերները, բայց ցաւօք, բացառութեամբ միքանի դէպքերի, Հայաստանում պատմագրութեան մեթոդաբանութեանը պատշաճ մօտեցում չի ցուցաբերում: Սա առաւել ակնյայտ է դառնում երբ մենք վերցնում ենք թէկուզ խորհրդահայ պատմագրութեան մէջ ունեցած մեր փորձը: Համաշխարհային պատմագիտական միտքը մեթոդաբանութեան ասպարէզում նորանոր ձեռքբերումներ է արձանագրում, իսկ մենք այս ոլորտում, ցաւօք, կաղում ենք: Միգուցէ դա պայմանաւորուած է նաեւ հայ պատմագիտական հանրոյթի փոքրաթիւ լինելու հանգամանքով, երբ փորձում ենք համեմատուել ուժեղների եւ մեծերի հետ, բայց ամէն դէպքում, մենք անելիին ենք ունակ:

Աղբիւրների մասով պէտք է նշել, որ հարուստ հիմք ունենք: Միայն հայկական ձեռագրերը, արդէն լուրջ աղբիւր են: Հայաստանի հնավայրերում իրականացուող պեղումների արդիւնքում յայտնաբերած եւ յայտնաբերուող հնագիտական նիւթերը նոյնպէս լուրջ աղբիւր են հանդիսանում մեր պատմագիտութեան զարգացման համար: Հայկական արխիւներում (Հայաստանի ազգային արխիւ, ՀՅԴ պատմութեան կենտրոնական արխիւ եւն.), արտասահմանեան պետական եւ մասնաւոր արխիւներում ահռելի նիւթ կայ դեռ չուսումնասիրուած: Աղբիւրագիտական հարուստ հիմք է հանդիսանում մեր մամուլը, որի չնչին մասն է միայն ուսումնասիրուել եւ օգտագործուել:

Մենք պէտք է մինչ այժմ անյայտ աղբիւրների գիտական շրջանառութեան մէջ դնելու գործընթացը նոր մակարդակի հասցնենք:

Ցաւօք սրտի բաւարար չէ պետական հովանաւորութիւնը: Ճիշտ է պետական ծրագրերով որոշ թեմաների ուսումնասիրութիւն հովանաւորում է, արտասահմանում կան հայագիտական հետազօտութիւններին աջակցող հիմնադրամներ, որոշ արտասահմանեան համալսարաններ նոյնպէս հայագիտութեան ճիւղերի խնդիրներով են հետաքրքրուած: Սակայն այսօր պատմագիտութեան ոչ-հրապուրիչ լինելու հանգամանքը, ինչպէս նաեւ հարեանների կողմից հայոց պատմութեան դէմ իրականացուող արշաւը մեզ ստիպում են, որ նիւթական լուրջ միջոցներ ներդնենք մեր պատմութեան ուսումնասիրութեան եւ միջազգային հարթակներում մատուցելու վրայ: Անհրաժեշտ են թէ՛ նոր ուսումնասիրութիւններ, եւ թէ՛ օտար լեզուներով հրապարակումներ:

Մտահոգիչ է սերնդափոխութեան խնդիրը: Պատմագիտութիւնը ոչ-հրապուրիչ է դարձել երիտասարդութեան համար: Արհեստագիտական զարգացումները այլ հետաքրքրութիւններ են առաջ բերում երիտասարդների մօտ: Այս առումով տուժողը յատկապէս հայագիտութեան ոլորտն է, հայ պատմագիտութիւնը, բանասիրութիւնը: Հայ պատմագիտութեան մէջ ունենք բնագաւառներ, օրինակ միջնադարագիտութիւնը, որտեղ սերնդափոխութեան հարցն անելի սուր է դրուած:

**S.P.-** The current situation in Armenian historiography is confronted with a number of challenges.

Methodologically speaking, traditionally the prevailing mode of analysis in Armenian historiography has been the chronological, unilinear progression in Armenian history. While such approaches are necessary, there is a great need for scholarship considering long-term (*longue durée*) historical structures and recurring patterns in Armenian history for better understanding of political leadership, economic history, political movements, the changing character of state-church relations, and so forth.

Language and access appear to represent the most difficult cases. Language, for instance, is a fundamental problem and presents a particular challenge in preparing the next generation of historians, as demonstrated by applicants to graduate studies who wish to specialize in Armenian history but are not fluent in the Armenian language.

With respect to cooperation, the specific nature of that cooperation matters a great deal. Cooperation appears in different forms—scholar-to-scholar, scholar-to-institution, institution-to-institution. In general, I do not consider cooperation an essential ingredient in the development of historiography. On the contrary, a rigidly circumscribed cooperation can easily morph into control in matters of methodology and ideology and generate hegemonic narratives.

Historically, one of the fundamental problems in Armenian historiography has been the intertwined nature of history and mythology (or “mytho-history”). As I have argued elsewhere, it is necessary to separate history from mythology. Perhaps we can accept the fact that writing history is not an objective endeavor, and achieving *That Noble Dream* (to refer to Peter Novick’s important book) is an impossible task. Nevertheless, writing history must be a rational undertaking exploring and explicating concrete facts in their historical contexts. In his book, *Historians’ Fallacies*, David Hackett Fischer discusses issues related to inquiry, explanation, and argument, and encourages historians to pay close attention to several fallacies, such as “fallacies of question-framing,” “fallacies of narration,” and “fallacies of substantive distraction.” Blurring the boundaries between mythology and actual history results in such fallacies.

An essential point regarding the political leadership-mythologies nexus is the recent case of the loss of Nagorno-Karabagh (Artsakh): National understanding of political and geopolitical realities in nationalistic mythological terms and in nationalistic rhetorical platitudes and over-simplifications does not provide a nation with the necessary instruments for national security. A powerful military, not nationalistic mythologies, defend national security—a political reality Armenians should have learned given their long national history.

**Դ. հարցում.- Ո՞ր է հայ պատմագիտությունը միջազգային պատմագիտության քարտեզին վրայ:**

**Գ.Մ.-** Այդ ճշմարտությունից ելնելով փաստենք՝ երեսունհինգ տարի առաջ Հայաստանի պատմագիտությունը համար առաջինն էր հայագիտության ասպարեզում: Այսօր նոյնը չենք ասի: Հայագիտության ոլորտում անգամ հարկադր

է ամրապնդել մեր համբաւը ԱՄՆ, Իտալիայի կամ Ֆրանսայի մասնագէտների կողքին: Հայագիտական ամսագրերը բացակայում են ՍԿՕՊՈՒՍի ցուցակում, մեր անունները քիչ են հնչում միջազգային գիտաժողովների ժամանակ: Այնպէս որ անելիքները շատ են եւ առաւել ուժեղ գործիքն են՝ կադրային ճիշտ քաղաքականութիւնը, հետազօտման թեմաների մտածուած բաշխումը, լեզուների եւ աղբիւրների որակեալ տիրապետումը, հաշուիչ մեքենաների աւելի լայն կիրառումն ու Հայաստանի, Սփիւռքի եւ օտար մասնագէտների միջազգային լայն համագործակցութիւնը: Այլ ճանապարհ չի նշմարում:

**Վ.Շ.-** Մինչեւ գրեթէ շուրջ կէս դար առաջ հայ պատմագիտութիւնը գրեթէ գոյութիւն չունէր միջազգային պատմագիտական հարթակին վրայ: Հայոց Յեղասպանութեան ուսումնասիրութեանց միջոցով կարելի եղաւ մուտք գործել միջազգային պատմագիտութիւն: Ներկայիս, հայ պատմագրութեան նուիրուած գիտաժողովները ընդհանրապէս բազմազգեան են, որ շատ քաջալերելի է: Այս մերձեցումին զարգացումը մեզմէ կախեալ է՝ թէ ինչ համեմատութեամբ եւ ինչ ուղղութեամբ կը յառաջնդենք: Իսկ հայ պատմաբաններ օտար՝ պատմագրութեան մէջ, նուազ ծանօթ են քան միջազգային քաղաքագիտութեան բնագաւառին մէջ եղող հայ գիտնականները: Հարցը զանոնք հայ իրականութեան առնչելն է, մանաւանդ՝ հայ պատմագրութեան առնչուող նիւթերուն առնչելը, որուն պարագային մեծապէս կը շահի հայ պատմագրութիւնը եւ քիչ մը աւելի բազմաուսմունքային կը դառնայ: Մանաւանդ կը նուազի հայ պատմագրական ուսումնասիրութիւններու մէջ առկայ գիտականօրէն հիմնաւորուած քաղաքական տեսակէտի եւ ելակէտի բացթողումը: Նման վիճակ մը առաւել հետաքրքրական կրնայ դարձնել հայ պատմագրութիւնը եւ աւելցնել անով հետաքրքրողներուն եւ զայն կարդացողներուն թիւը: Ասկա կ'օգնէ նաեւ հայ մտադրոյթին մէջ գիտական-քաղաքական երեսակին աճումին ու զարգացման:

**Խ.Ս.-** Հայ պատմագիտութիւնը միջազգային պատմագիտական քարտէզում իր տեղը պիտի ունենայ: Որոշ ճիւղերում, օրինակ, հնագիտութիւն, ցեղասպանութեան պատմութիւն, մշակոյթի պատմութիւն, աղբիւրագիտութիւն, օսմանագիտութիւն, բիւզանդագիտութիւն, կովկասագիտութիւն մենք գնահատելի ներկայութիւն ունենք համաշխարհային պատմագիտական քարտէզի վրայ: Սակայն դա քիչ է: Համաշխարհային պատմագիտական միտքը, օրինակ, պարբերաբար ուսումնասիրում է պատմագիտական հայեցակարգերի փոփոխման օրինաչափութիւնները, վերլուծում է պատմական գիտութեան մէջ գոյութիւն ունեցող տարբեր ուղղութիւնների տեսական եւ մեթոդաբանական սկզբունքները: Մենք այստեղ էլ պէտք է լինենք: Պատմագիտութեան այլ բնագաւառներում եւս, օրինակ խորհրդային պատմութիւն, մեր ասելիքն ու տեղն անպայման պիտի ունենանք:

**S.P.-** Armenian historiography lacks a significant representation on the “international map” at this point in history, perhaps with the exception of Armenian genocide studies, which unfortunately has become highly politicized.

ISSUES RELATED TO THE FIELD, CHARACTERISTICS, MISSION, AGENDA, GAPS,  
AND CHALLENGES OF ARMENIAN HISTORIOGRAPHY AND ITS  
PLACE ON THE MAP OF INTERNATIONAL HISTORIOGRAPHY  
(SUMMARY)

In an attempt to better formulate the field of Armenian Historiography and related issues four Armenian historiographers were asked to answer the following questions: a) What are the mission and objectives of Armenian historiography? B) What are the i) main areas, ii) characteristics, iii) gaps of Armenian historiography? C) What are the main technological and scientific challenges of modern Armenian historiography (cooperation, methodology, language, sources, funding, generational gap...), d) Where does Armenian historiography stand on the international map of historiography?

This paper is a compilation of the answers given by Drs. Kayane Makhmourian, Simon Payaslian, Vahram Shemmashian and Khachadur Stepanian.

This is the third series of questions being published in every second book of the *Haigazian Armenological Review*. The questions of the previous years revolved around issues related to Eastern and Western Armenian language, as well as issues related to Armenian Studies.